

KONCSOS FERENC

KITARTÁS A BIZONYTALANSÁGBAN

„Olykor úgy kell megoldanunk egy problémát,
hogy rámutatunk, nincs megoldása.”
(Umberto Eco)

Abstract: (*Persistence in the uncertainty*) The philosophy of Earl József Révay, an important figure of Hungarian philosophical life between the two World Wars, is closely connected with the new systematic trend of thinking of the 20th century represented by N. Hartmann. This paper concerns the philosophical problems examined by Révay. Révay analyses the problems of „isms”, the knowledge-aporia and the antinomy of morals. His final conclusion resulting from the analyses is that the task of philosophy is not to oppose conceptions, but to trace the adverse points of view back to the truth involved in them. The task of a philosopher is to prepare a synthesis keeping the antitheses in mind.

Az új szisztematikus gondolkodás

A dolgozat szándéka szerint a két világháború közötti magyar filozófiai élet különleges alakjának, gróf Révay Józsefnek filozófiai módszerét és problémavilágát akarja felvillantani. Révay kétségkívül ere-

deti gondolkodó, de filozófiája szorosan kapcsolódik a 20. századi új szisztematikus gondolkodás vonulatához, amely a filozófiai vizsgálódások számára új lehetőségeket tárt fel. Révay gondolatvilágának felvillantása előtt ezért röviden vázoljuk az új metafizikai gondolkodás sajátosságait.

A 20. század első felének filozófiai világában a metafizika lehetlensége elfogadott tétellé vált. Elutasításának alapvető oka az volt, hogy a metafizika lényegével, a grandiózus igényekkel ellentétesnek tűntek eredményei, ugyanis a nagy filozófiai rendszerek mindegyikében kimutatható a rendszer belső inkoherenciája. Bár a metafizika elutasítása természetes reakció volt, nem lehetett ugyanakkor biztosíték arra, hogy egyben igazolható is az elutasítás. A század elején a filozófiai érdeklődés az ontológia irányába tolódott el. Új ontológiai gondolkodásról tanúskodik Husserl materiális és formális ontológia kidolgozására irányuló kísérlete, vagy a 20-as évek végén Heidegger törekvése a fundamentál-ontológia megalkotására. Az új ontológiák olyan egykori metafizikai kérdésekre kerestek választ, melyek a gondolkodók szerint még megőrizték értelmességüket. Nicolai Hartmann hatására korszakváltás következett be a filozófiában. Egyaránt véget ért a kritikátlan metafizika-ellenesség és a kritikátlan metafizika kora is. A két világháború közötti bölcsélet nagy hatású gondolkodója a nagy rendszereket építő filozófiákat idejét múltnak tekintette, a konstruktív gondolkodást, melynek célja egy meghatározott világszemlélet megalapozása volt, elutasította. Ugyanakkor nem vetette el a metafizikát és a szisztematikus gondolkodást sem. A konstruáló rendszergondolkodás hitelvesztésének okát abban látta, hogy művi egységet teremtett a természetes sokszínűség rovására, ezzel a világ igazi mivoltát szem elől tévesztette. Nem kutatta a világösszefüggést, hanem már eleve ismertnek tekintette. A világösszefüggés anticipált sémáját alapul véve átrostálta a jelenségeket. A rendszernek megfelelőt általánosította, ami nem illett bele, azt pedig elutasította. A problémákat elutasító elmélet az elutasíthatatlant utasította el, önmagán követett el erőszakot, ezzel önmegsemmisítővé vált. Jól látható ez a jelenség a különböző „izmus”-okban. A szigorú idealizmus elvetette annak vizsgálatát, hogyan keletkezik a tudat a tudatnélküliből. A materializmus figyelmen kívül hagyta, hogy az élővilág önálló struktúrájának kérdése nem érthető meg pusztán anyagi törvények alapján. A pragmatiz-

mus az abszolút igazság problémáját elutasítva maga is az abszolút igazságra tart igényt. A pszichologizmus a logikai öntörvényszerűség kérdését utasította el, ugyanakkor következtetéseiben éppen az öntörvényszerűséget használta fel.¹

N. Hartmann szerint az „izmusok” elvesztették időszerűségüket, és ha nem is merülnek a feledés homályába, nincsenek hatással a későbbi gondolkodásra, legfeljebb történelmi kuriózumként maradnak fent. Van még persze a 20. században is érdeklődés a metafizika örök talányai iránt, megvan a régi törekvés a nagy talányok sommás megoldására, „a lenyűgöző rendszerépítmények ragyogása” még mindig elvakítja az embert, és összeomlásuk még nem józanította ki a gondolkodókat. Konstruktív rendszerépítményekből a 20. században sincs hiány, de Hartmann szerint ezek inkább csak kinövések, nem játszanak fontos szerepet a filozófiai gondolkodás valóságos haladásában. Nem győzik meg azokat, akik megtanultak tudományosan gondolkodni. Megcáfolják, legyőzik és elfelejtik őket.

A rendszer-tendencia válsága azonban nem jelenti a szisztematikus gondolkodás végét. A problémagondolkodás nem rendszer-jellegű, amennyiben nem előfeltételezi a világösszefüggés eleve ismertségét. Tudja, hogy van, de éppen ez az amit meg kell találnia, fel kell kutatnia. A rendszerszemlélettel ellentétben nem egy előre meghatározott sémához igazítja a világot, hanem a jelenségekből kiindulva tesz kísérletet a világösszefüggés feltárására. Végző soron az új gondolkodás is az áttekintést célozza, de a rendszert végeredménynek szánja. Így a rendszerkép az új gondolkodást nem akadályozza a szabad szemlélődésben. A problémákat engedi érvényesülni úgy, ahogy azokat felfedezi. Nem riad vissza a felismert nehézségektől, elfordul a konstrukciótól, és a tiszta kutatás jóval egyszerűbb, szerényebb de biztosabb útjára tér vissza: az aporiákat veszi kezelésbe. Kutatási eredményei ezért nemcsak függetlenek az elfogadott világréptől, hanem gyakran ellent is mondanak neki.

A filozófiai gondolkodásban a „spekulatív látszatteljesítmények” elhalását sokan a filozófia hanyatlásaként értékelték. Hartmann szerint ez az átalakulás a filozófia nagy kijózanodása – amin a szaktudományok már korábban túljutottak, és ez a folyamat a filozófiában is ugyanúgy fellendülést hozhat, mint annak idején a szaktudományok területén.

Az új gondolkodás a metafizika önpusztító mértéktelenségével szemben a tények bizonyos újracsoportosításának segítségével világgossá teszi a kanti fordulat jelentőségét. Kant a valóságra vonatkozó ismeret lehetetlenné nyilvánításával csak azt tagadta, hogy a metafizikának bármilyen speciális tárgya van, vagy lehet. Így a metafizikus feladata nem lehet az, hogy egy különleges világról gondolkodjon, hogy a tapasztalaton túli tárgyokról is szerezzen tudást. A metafizikus dolga az, hogy a hétköznapi világunkról való gondolkodásunk struktúráját vizsgálja, hogy megvilágítsa a lehetséges tapasztalat tárgyaira vonatkozó tudásunk természetét és feltételeit.

Az új szisztematikus gondolkodás térhódítása a fenomenológia megjelenésére vezethető vissza, amennyiben újraélesztette, és módszertani elvvé tette azt az egészséges tendenciát, amit közismert fordulattal úgy fogalmazhatnánk meg hogy „vissza a jelenségekhez”. A jelenségek ugyanis – írja Hartmann – „mindenkor erősebbek az elméletnél. A jelenségeket az ember nem tudja megváltoztatni, a világ megmarad olyannak amilyen, bármit gondol is róla az ember. Az ember csak megragadhatja, vagy félreértheti.”² A fenomenológiai mozgalom azonban nem elégszik meg a jelenségekben az általános felmutatásával és leírásával. Ennél jóval radikálisabb a célja. Képes arra, hogy megragadva a jelenséget kiemelje azt ami talányos benne. A jelenségek által feladott talányok a természetes aporiák, amelyekben megjelennek azok az „elutasíthatatlan természetadta problémák”, amelyek tartalmát az ember nem változtathatja meg. E problémák megoldhatatlan maradékai a metafizikai problémák, amelyekben az a természetadta metafizika rejlik, amellyel mint feladattal a filozófiai gondolkodásnak foglakoznia kell. Az új filozófiai gondolkodásnak – Hartmann szerint – metodológiai szempontból három lépcsőfokot kell végigjárni. Az első stádiumban minden területen a jelenségek hű leírását kell adnia, hogy a nagy alapkérdéseket eredetiségükben adja vissza. A kutatás első lépcsőfoka a fenomenológia, amely út és eszköz a problémák feldolgozásához. A második lépcsőfokon a mindenkori kutatás állapotának megfelelően kell feldolgozni a problémákat, tisztázni a természetes aporiákat, kiszűrni azokat a kiagyalt nehézségeket, amelyek az alapjaikat képező előítélet feladásával nyomtalanul eltűnnek. Az első két stádium teremti meg a megismerés kiindulópontjait, azokat a tartós alapokat, amelyek meghaladják a készen találtak pusztá

leírását. A harmadik stádium a teória, ami eredeti jelentése szerint széles körütekintésen és óvatos eljáráson alapuló szemlélet, tiszta belátás, mélyre ható szemlélés. „A teória – írja Hartmann – eminens értelemben azt jelenti, amit akkor pillantunk meg, ha sokoldalúan átengedjük magunkat a tárgy különféleségének.”³ A teória tehát nem rendszert jelent, de benne van a rendszerre való törekvés, mint tendencia. Nincs ugyanakkor biztosítéka annak, hogy a véges gondolkodásnak rendszer lesz az eredménye. A kidolgozott aporiák vizsgálata ugyanis nem jelenti egyszersmind azok megoldását is. Előre a megoldást nem lehet megállapítani, sőt még azt sem hogy lesz-e egyáltalán megoldás. Általában előre nem tudható, mi oldható meg és mi nem.

A Hartmann által fölvezetett szisztematikus gondolkodás lényege tartalmi szempontból az, hogy „a metafizikai elem bekapcsolódik azokba a problémákba, melyek természetes, állandó aporiáknak mutatkoznak a különböző területeken.”⁴ A metafizika, új jelentése szerint már nem transzcendens tárgyak sajátos területe, nem spekulatív rendszerek, elméleti építmények és világképek küzdőtere. Az új felfogás szerint metafizikai minden olyan probléma amely közvetlenül nem oldható fel, amely a filozófia minden területén előfordulhat és mindeütt a megismerhető háttérben húzódik meg. Mivel a metafizikai kérdések olyanok, amelyek nem oldhatók meg véglegesen, az új szisztematikus gondolkodás szükségképpen metafizikai gondolkodás, és a szisztematikus kutatás is metafizikai.

A filozófia tartós alapszituációja az, hogy az embernek azt a világot amelyben él olyannak kell elfogadnia, amilyen. Az ember újra és újra irracionális színezetű örök aporiákkal kerül szembe, mely problémák metafizikai alapkérdésekhez vezetnek, azokban gyökereznek, mellőzésük a filozófiáról való lemondást jelentené. Az új filozófiai gondolkodás kiindulópontja a problémák metafizikája. Hartmann szerint a filozófiai diszciplínák háttérben mindenütt meghúzódó metafizikai problémák közös mozzanata az irracionális. Az irracionális azonban nem a létben rejlik, nem a problémátartalom „önmagában”, hanem csak „számunkra” irracionális, az emberi megismerés korlátainak következménye. A megismerés során mindig marad egy olyan probléma-maradék, amely túl van a logikai szerkezeten, amelyet sem elutasítani, sem megoldani nem lehet, ezért a filozófus kénytelen elismerni őket és tartósan foglalkozni velük. Az ismeretelmélethez ezért

hozzátartozik a metafizika. A philosophia prima Hartmann szerint nem lehet más, mint kategóriaelemzés, vagyis az alapvetőnek és az elvinek vizsgálata mindabban ami a magánvaló lét igényével lép fel.

A gondolkodás központi magvának kutatása a metafizikus számára állandó feladatot ad. A metafizika központi problémáinak területe nem tekinthető lezártnak, feladatai nem oldhatók meg egyszer s mindenkorra, mert bár központi tárgya nem változik meg gyökeresen, a kifejezőmód, az igények és a metafizikai magyarázat hangsúlyai korról korra, sőt filozófusról filozófusra változnak. A régi igazságokat új kifejezőmóddal kell megfogalmazni. A jelenségekről kialakított kép különböző részei az idő folyásával eltérő igényességű megvilágítást igényelnek. A metafizikai magyarázat nem lehetetlen, de sohasem érhet el végső és kiteljesedett formát. Az új filozófiai gondolkodásban következésképpen nemcsak a megoldás jelent pozitív eredményt, hanem előrelépés az is, ha a kép bizonyos részletei kevésbé torzítanak, mint mások.

Az új gondolkodás természetesen sajátos filozófusi attitűdöt is igényel. A szisztematikus gondolkodás alapfeltétele Hartmann szerint a filozófiai éthosz tisztasága, amely nem sürget megoldást, hanem képes arra, hogy lemondjon a végső eredmény megpillantásáról. Képes arra, hogy türelmesen várakozzon, és kitartson a bizonytalanban. Ez a munka megkívánja a lemondást minden elhamarkodott világnézeti kielégülésről, minden eredményhajhászásról, megkívánja mindenfajta előzetes rendszerkonstrukció elvetését, a metafizikai szükségletek kíméletlen elutasítását. Következésképpen a filozófusnak úgy kell dolgoznia, hogy bízson a megismerésben, amely másoknak fog gyümölcsöt teremni. Számára kielégülést kell jelentsen annak a tudata, hogy a maga hozzájárulásával elősegítheti a majdani megismerést. A kritikai önmérséklethez való hűsége mentheti meg a filozófust attól, hogy ne kívánjon többet, hogy ne ragadja el a konstruálás, hogy hű maradjon a kritikai önmérséklethez „nemcsak az eszmélkedés pillanataiban”, hanem a kutatás egész folyamatában egy hosszú emberéleten keresztül. Ehhez intellektuális altruizmus szükséges, amit a legerősebbek is nehezen alakíthatnak ki önmagukban.

Hartmann hatása a két világháború közötti magyar filozófiai életre

Az új metafizikai gondolkodás képviselője Nicolai Hartmann egyike volt azoknak a német filozófusoknak (Heidegger, és Klages mellett), akik leginkább hatottak a két világháború közötti magyar filozófiai gondolkodásra. A dolgozat kereteit messze meghaladó feladat lenne Hartmann hatásának részletes elemzése. Néhány példával próbáljuk meg bemutatni, hogy a hartmanni filozófiának követői és elveitől egyaránt akadtak Magyarországon. Hamvas Béla szerint Hartmann fellépése korszakhatárt jelent a filozófia történetében. Szerinte az utolsó lényeges európai filozófia tulajdonképpen Platóné volt, azóta semmi lényeges nem történt a filozófiában. Az újkori filozófiáról Junggal összhangban azt mondja, hogy az „a valóságról érdemlegeset nem mondott. Ez az egész filozófia Bacontól Nicolai Hartmannig kizárólag kollektív állapotok, vagy, ha jobban tetszik történeti szenvedélyek, vagy, ha még jobban tetszik világszemléletek kifejezése volt. Semmi egyéb.”⁵ Hamvas tehát Hartmann megjelenésével új korszakot lát a filozófia történetében, úgy látja, hogy az új filozófia arra törekszik, hogy végre megmondja mi az, ami van. Hamvassal ellentétben Brandenstein Béla és Angyal Endre⁶ a problémagondolkodás, az új metafizikai gondolkodás megjelenését a 20. században a filozófia hanyatlásaként ítélték meg, sőt a filozófia jövőjére nézve is veszedelmesnek tartották, mert a tiszta immanencia álláspontjáról gyakran a transzcendens életrend tagadóává vált.

Prohászka Lajos a problémagondolkodás erősödésében látta a fő okát annak, hogy a világháború után a tömegek pesszimiztikus hangulata fokozódott. Elítélően szólt arról a filozófiai éthosról, amelyet Hartmann üdvözölt. Szerinte a problémagondolkodás legtermékenyebbnek kikiáltott módszertani elve: a „mindennek problematikussá tétele”, destruktivitásával maga is hozzájárult az értékek rombolásához. A mindent viszonylagosan látó, ellentétekben kifejtő tudomány, amely idegenkedik a lezárt megoldásoktól, a tömegek erkölcsi elesettségének bizonyítékát nyújtotta. Prohászka szerint a tudománynak bizonyosságot kellett volna nyújtani a tömegek számára, mert vélemény szerint „esett erkölcsű, zavaros koroknak megfellebbezhetetlen dogmákra, szigorú tételes rendszerekre van szükségük.”⁷

Kornis Gyula ettől eltérő véleménye szerint a „gögs hegeli rendszer” bukása óta a filozófiának le kell mondania nagyravágyó céljáról, a rendszer-konstruálásról, de a filozófia örök céljáról „az egésznek egységes látásáról” nem mondhat le. A 20. században, a szaktudományos részletkutatások korában a filozófia nem vállalkozhat a szaktudományos kutatások eredményeinek átlátására, szerves, egyetemes világnézet megszerkesztésére, a hegelizmus hasonló nagy hatású „fényes rendszer” megteremtésére. Ennek ellenére a filozófusnak a valóság egészére és belső egyetemes összefüggésére vonatkozó problémák vizsgálójának kell lennie. A filozófiának ez a feladata annál sürgetőbb, minél bizonytalanabb a kor világnépe, és minél kevésbé egységes a látásmód az életben és a tudományban. Hartmannal egyetértve Kornis arra figyelmeztet, hogy a filozófia feladata nem lehet új világnézet, új értékrendszer alapjainak lerakása, mert a világnézet nem a kutató ész alkotása, hanem a kor nagy értékélményeinek az élet talaján önkéntelenül feltörő és spontán módon növekvő műve. Kornis azt írja, hogy a filozófia nem alkalmas arra, hogy új, hatékony értékrendszer alapjait vesse meg, nem terem új értéktáblát, de rendszerezheti a valóságos életből fakadó értékeket. A filozófia feladata csak az lehet, hogy módszeresen megvizsgálja és fogalmilag elemezze az új világnézet érték alapjait.⁸

Hartmann új szisztematikus gondolkodásmódja a filozófiatörténethez való új viszonyulás problémáját is felvetette. Hartmann szerint ami maradandó és gyümölcsöző a későbbi korok számára a filozófiatörténetben az a problémagondolkodás. Mátrai László és Faragó László⁹ bár elismerték a problémátörténeti módszer gyümölcsöző voltát, de azt önmagában kevésnek tartották. Mátrai szerint a problémátörténet nem állhat meg tételtörténet és szellemtörténet nélkül. Pauler Ákos és Kondor Imre kísérleteire hivatkozva felhívta a figyelmet arra, hogy a problémátörténeti szempontú filozófiatörténet mindenképpen hagy kívánnivalót maga után.

Faragó László szerint a filozófiatörténet csak a filozófus számára lehet problémátörténet. Szerinte a filozófiai álláspontok tekintetében igazolódik Hartmann programja, mert ha egy kor filozófiáit vesszük szemügyre, ott inkább a különbözőségek és nem az egységes vonás mutatkozik meg jellegzetességként. De a filozófia szempontjából Faragó a szellemtörténeti módszert tartja gyümölcsözőbbnek, mert az

igazi nagy filozófusok elméleteik különbözősége ellenére mindig a koreszmét közvetítik. A teljességre törekvő filozófiatörténet szemléletében ezért a problémátörténeti és szellemtörténeti látásmódnak egységben kell lennie.

Gróf Révay József szerint a filozófia és a filozófiatörténet kölcsönösen kiegészítik egymást. „A filozófiatörténet kifejezetten, vagy hallgatólagosan, de bizonyos fokig mindig filozófia is egyúttal; ... a filozófiatörténetnek mindenkor, mint a szisztematikus elemek lelőhelyének is sajátos jelentősége van. A rendszer pedig mindig egyúttal értelmező kategóriája is a históriának. A históriai szemlélődés bizonyos szisztematikus jellegű, apriori elemeket nem nélkülözhet.”¹⁰ A filozófiai kutatásban a metodológiai és historikus szempontok egyaránt fontos szerepet játszanak. A módszer teszi lehetővé, hogy a filozófus valamely filozófiai spekuláció mögött rejlő probléma mélyére hatoljon, azt a maga egységében jelenítse meg. A historikus szempont pedig úgy tekinthető, mint valamely filozófia „tanúként való idézése” a szisztematikus mondanivaló érdekében. A szisztematikus gondolkodás, mint metodikus és historikus aspektusok egysége lehetővé teszi, hogy a filozófia felülemelkedjék a pszichologizmuson, relativizmuson és destruktivizmuson. Prohászkaival ellentétben Révay az elbizonytalanító tudományt sem elméletileg, sem gyakorlati szempontból nem tartja elfogadhatatlannak. Amint írja, a tudománynak „a saját elveit és törvényszerűségeit kell követnie; még akkor is, »kell«, ha gyakorlati szempontból káros. Hogyha összeütközésbe kerül a gyakorlati érdekekkel, annál rosszabb az utóbbiakra nézve.”¹¹ A Prohászka által követelt bizonyosság nyújtása nem más, mint a katedrafilozófia, amely a filozófia lényegével ellentétben nem tartózkodás, csodálkozás, bizonytalanság, kétely, hanem éppen ellenkezőleg „nagyképűség, minden friss szellemi sarjadás letörése, *látszólagos* »biztos talaj« nyújtása a következő diplomás generációnak. A társadalom bürokratizálása, biztosítása: *frissesség, szellem, élet, szépség*, ellen. Nem »diagógé«, de »banausia«.”¹² A problémagondolkodás azonban gyakorlati szempontból is pozitív jelentőségű, mert zavaros korokban éppen az által, hogy kategória-elemzéseivel feltárja az elavult külsődleges tartalmakat, megtisztítja a ráakódott „salaktól”, képes elválasztani a látszatot a lényegtől, a divatot az időtlentől.

Révay szerint a filozófiában és tudományban új fogalomrendszerre, módszerre és terminológiára való áttérés nem mehet végbe megrázó kódtatások nélkül. Az új filozófiai gondolkodásra való áttéréskor a hagyományokban évszázadok kemény munkája eredményeként meggyökeresedett, magától értetődő teoretikus értékek kérdőjeleződnek meg, forognak kockán. Arra a kérdésre, hogy vajon érdemes-e ilyen óriási kockázatnak kitenni a kultúrát régi igazságok új megfogalmazása kedvéért, Révay egyértelmű igennel válaszol. A filozófus számára semmi sem lehet fontosabb, mint az igazság, semmire sem lehet tekintettel, ha úgy tűnik számára, hogy az igazságot új oldalról megközelítheti. Révay, egyetértésben Hartmannal azt vallja, hogy még csekély eredmény esetén is a filozófusnak vállalnia kell a nagy kockázatot, és éppen a kultúra érdekében. A filozófia hivatása nem más, mint „hogy az életet kultúrával töltsse meg, a kultúrát pedig étellel.”¹³ A filozófiai kategóriák elemzését ezért olyan erőteljes szellemi tettnek, építésnek értékeli Révay, amely új, egészséges lendületet ad a „kultúra vérkeringésének”. Olyasmi ez – írja –, „amit Nietzsche »értékteremtésnek« nevez, és bizonyára nem minden alap nélkül jelöl meg a vérbeli filozófusok méltó feladatául.”¹⁴

Révay filozófiai érzékenységét támogatója, Kibédi Varga Sándor már első komoly munkája, doktori disszertációja megjelenése után elismerő szavakkal méltatta. Később is nagyra értékelte elemző műveit, elmélyült szellemi munka értékes eredményének, a kriticismus eleven szelleme bizonyítékának tartotta. A kriticismus világos „határmegvonásaival” mit sem törődő, a két világháború között egyre inkább terjedő felfogás, a dogmatizmus különböző fogalmakat „összegabalyító szellemi konfúziója” elleni hatékony fellépésnek tekintette. Révay elemzéseiben megállt az igen és nem határan, számba vette a probléma nehézségeit, kaput nyitott a lehetséges megoldás felé, de ha nem ért el a megoldásig az általa alkalmazott dialektikai eljárással, megelégedett az ellentétek feltárásával, az antinómiák bemutatásával. Tudta, hogy a problémák valamilyen irányú könnyű megoldásai gyors, de felületes eredményeket hoznak, lényegében azonban csak átsiklanak a problémák felett. Ha nem talált meggyőző megoldást a felfedezett antinómiát tudatosan nyitva hagyta. Dolgozatunkban Révay fogomelemzésének néhány példáját mutatjuk be.

A filozófia célja

A Magyar Filozófiai Társaság 1943-ban egyik ülésén a filozófia jövőjét vitatta meg. A vitában elhangzott Révaynak is egy rövid hozzászólása, melyben azt hangsúlyozta, hogy a jövő filozófiájától nem lehet valami túlságosan nagy újszerűséget várni, mert „a filozófia – szándéka szerint – a végső, alapvető, feltevés nélküli kérdésekkel foglalkozik. Ezek pedig mindig ugyanazok maradnak.”¹⁵ Révay szerint a tárgyát valóban megtaláló filozófiának nincs időszerűsége, a nagy filozófusok jelentősége évszázadok során sem csökkent.

Fő művének első lapjain olvashatjuk, hogy Révay a filozófiát tudománynak tekintette, olyan tudománynak, „amely a dolgokat eredeti, egységes elvre vezeti vissza. A tudományok között éppen az jellemzi a filozófiát, hogy valami végső alapvetés, adat vagy legalább is probléma birtokában van. Nem kíván másra építeni, hanem inkább maga vállalkozik arra, hogy a más terhét hordja. Ebben az értelemben a filozófia autonóm, önálló, végső.”¹⁶ A filozófia azonban nemcsak autonóm, hanem egyetemes is akar lenni, azt akarja, hogy minden tudomány rá épüljön. A filozófia vágya, hogy megtalálja azt az egyetlen adatot, elvet vagy problémát, amely mindennek közös alapja. A filozófia célja, – Révay szerint „örök álma” – egy hierarchikusan lezárt rendszer. A véglegesen lezárt rendszer megvalósítása azonban mindvégig a filozófia „hiú ábrándja” maradt. A filozófia története megmutatta, hogy a filozófusoknak nem sikerül megtalálniuk a problémák „legegyetemesebbikét”, azt a legeslegalapvetőbb instanciát, tényállást, amely minden másnak közös gyökere lenne. Valamennyi szempontnak egyetlen, zárt, hierarchikus rendszerbe való belekényszerítésére tett kísérletek mindig megbosszulták magukat. Legfeljebb egyoldalúságot, de egységet nem teremtettek. A filozófiának be kellett látnia, hogy a mindenséget nem lehet egy pillantással felmérni, egyetlen szempont szerint vizsgálni. Vannak egymásra vissza nem vezethető instanciák, amelyek egyaránt „végső pontok”. Ennek megfelelően több filozófiai tárgy is létezik, és minden filozófiai diszciplína is arra törekszik, hogy önállósága mellett egyetemes, egyetlen is legyen. A filozófia történetében a szaktudományokhoz hasonlóan a filozófiai diszciplínák egymástól való éles elkülönülésére is voltak törekvések, mivel minden filozófiai diszciplínának is megvan a maga sajátos

szempontja, „végső problémája”, amely megkülönbözteti a többi filozófiai tudománytól. Az önállóságra törekvés mellett azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy minden filozófiai diszciplína elsősorban filozófia, ezért nem foglalkozhat részletekkel, hanem a leg-egyetemesebb szempontokat, a végső kérdéseket kell tárgyalnia. Egy diszciplína azonban csak akkor lenne tökéletes értelemben filozófia, ha egyedül képes volna az „egyetemes rendszer természetes súlypontját” alkotni. Márpedig az nem állítható, hogy bármely diszciplína saját szempontját joggal tekinthetné minden szempont között a leg-egyetemesebbnek. A filozófiai diszciplínák tárgyai a dolgok csomópontjai, végső pontjai, egymásra már vissza nem vezethető instanciák, „a filozófia pedig az, ami ezek egyikét igyekszik kibogozni.”¹⁷

A filozófiai diszciplínák elkülönülhetnek egymástól, de nem választhatók el, mert „a tárgykörök nem fejlődhetnek egymástól függetlenül, hanem elemeik keresztül-kasul járnak egymást. A filozófia inkább organizmusnak látszik; – írja – tagjai külön-külön nem mozdíthatók; mozgását, amelynek nyoma a filozófiatörténet: a filozófia egész tömegében végzi.”¹⁸ Ebből következik, hogy egy filozófusnak, vagy egy filozófiai kornak filozófiai diszciplínái egymásra vannak utalva, egymással kölcsönhatásban állnak, egymástól függetlenül nem fejlődhetnek, kölcsönösen befolyásolják egymást, alapvető állításaik csak viszonylagosan önállóak. Ez annyit jelent, hogy például a metafizika, ismeretelmélet, logika álláspontja meghatározza az etikát is és viszont. Ennek ellenére a diszciplínák egymásból nem vezethetők le, mert ebben az esetben minden diszciplína egyszerűen csak alkalmazott tudománya lenne valamely más diszciplínának. Az egyes diszciplínáknak „saját lábukon” kell állniuk, ami Révay értelmezésében annyit tesz, hogy lehetőség szerint távol kell tartania azokat az elemeket, amelyek idegenek egy adott diszciplína területétől. Ezután fel kell kutatni végső evidenciáját. Így a filozófus számára lehetővé válik valamely diszciplína saját alapjából való kifejtése. A régi filozófia a leg-egyetemesebb elvek kutatásánál a tárgyvilág felé fordult. Kant óta azonban a filozófia nem más, „mint a tudat eredeti állományának számba vétele; azoknak az apriori tartalmaknak a felsorakoztatása, amelynek természetes lelőhelye a tudat, amelyek azonban meghatározzák a külső jelenségvilágot is, és így egyúttal egyetemes törvények is.”¹⁹ A filozófia feladata tehát a kategóriák elemzése.

Az „izmusok” problémája

N. Hartman írja a szisztematikus gondolkodásról szóló írásában, hogy a filozófiai rendszereket a legkülönbözőbb „divatos rubrikákba” lehet sorolni, a „spekulatív elnevezések arzenálja gazdag, mindenre találhatunk egy többé-kevésbé rosszul illő »izmust«.”²⁰ Révay a kantianizmus tartalmának feltárására vállalkozott. A kanti idealizmus sajátosságainak feltárásakor rámutatott arra, hogy milyen nehézségeket okoz az izmusok valamely változatába besorolni egy filozófus gondolatait.

Az idealizmus fogalmának tisztázásához Révay a filozófia alapproblémájának bemutatásából indult ki. Minden filozofálás alapjának tekintette arra a tényre való rácsodálkozást, hogy a világ gondjait gondolni lehet, hogy az értelem a maga módján, a maga számára képes leképezni, elgondolni azt, ami a világban van. A gondolat ebben a vonatkozásban nem más, mint a világ része. Ha azonban tovább vizsgáljuk a gondolkodást, arra a „felfedezésre” jutunk, hogy a világról alkotott gondolatokkal az értelem a maga szabályai szerint képes műveleteket végezni, és a műveletek eredményeként kapott gondolatok ugyancsak összhangban vannak a külvilággal. Továbbá a gondolatban nem csak a jelen valósága mutatkozik meg. A gondolat akkor is eleven marad, amikor a valóság már elmúlt. Képes a múltat felidézni, sőt bizonyos mértékig a jövőt is előrevetíteni. A gondolat egyrészt tehát része a világnak, ugyanakkor olyan jelenség is, amely a világ fölött áll, amelynek hatalma van az egész mindenségen. Révay szerint ez az alapállás a filozófia alproblémája. A filozófiai gondolkodás, a filozofálás tehát gondolat a világról, de ugyan akkor reflexió is, gondolat a gondolatról. Minden filozófiai gondolkodásban közös felismerés az, hogy a világ dolgai és a gondolatok között ősi, eredeti megegyezésnek kell lennie. Ennek a ténynek pozitív értelmezését egyetlen filozófia sem kerülte el, ezért bizonyos értelemben minden filozófia idealizmus. Ha tehát bármely filozófiát az idealizmus megnevezéssel illetjük, sajátosságairól semmit nem mondtunk meg.

Révay szerint ezért bármely idealizmus, nevezetesen a kanti idealizmus jellegzetességének bemutatásához is először arra a kérdésre kell válaszolni, hogy az adott filozófia milyen értelemben idealizmus. Minden idealizmus elemzésénél két kérdést kell megválaszolni. Az

első arra vonatkozik, hogy mi az idealitás struktúrája. Révay Kant idealizmusát elemezve megállapítja, hogy a kanti filozófia meghatározó jegye a fenti szempont alapján az eszme alanyhoz kötődése. Kant filozófiájában az eszme olyan tárgy, amely az alany felé mindig nyitva áll, neki betekintésre kínálja fel magát, s az alanyhoz való eme belső viszony ránézve konstitutív jelentőségű. A kanti idealizmus – mivel az alanyi tényezőnek tulajdonít elsődleges fontosságot, – alapvonása a szubjektivizmus. A szubjektív idealizmusnak poláris ellentéte a platóni ideatan, az objektív idealizmus típusa, de már a platóni felfogásban is megtalálhatók a szubjektivisztikus elemek, mert az ideák, jóllehet előbb léteznek mint a demiurgosz alakjában fellépő szubjektív tényező, mégis kapcsolatban állnak az alannal. Ezek a jellegzetességek a Platón utáni filozófiákban is felfedezhetők. Révay Ágostonnál, Leibniznél, sőt a modern filozófia képviselőjénél, Bolzanonál és Husserlnél is kimutatta az alanyiság jegyét. Bizonyította azt a tényt, hogy a szubjektív és objektív idealizmus egymásnak nem abszolút ellentettjei, hanem még a legobjektivisztikusabb idealisták idealizmusában is kimutatható bizonyos fokú szubjektivizmus.²¹

A második kérdés arra vonatkozik, hogy az idealizmus milyen jelentőséget tulajdonít a világban az általa elképzelt idealitásnak. Másképpen kifejezve a kérdés a gondolatok és eszmék érvényére vonatkozik. E kérdés szempontjából minden filozófia idealista, amennyiben minden filozófia valamilyen érvényességet tulajdonít az idealitásnak.

Az idealitás érvényessége szempontjából az idealizmus két típusa különböztethető meg. Az egyik típus az abszolút idealizmus, amely úgy véli, hogy az eszme lényege a mindenségnek, az igazi létező az idea. Platón idealizmusa azt feltételezi, hogy „a világ lényegében azonos azzal az eszmei, jelentésszerű matériával, amely fogalmilag megragadható. Az érzéki valóság dolgai csak ágaskodnak az ideák felé, és létük is éppen annyiban van csupán, amennyiben az ideákat megközeleltik, vagy tükrözik.”²² Ez Révay szerint a fenntartás nélküli idealizmus. Ezzel szemben áll egy másik, az ún. nominalista, vagy szkeptikus idealizmus, amely ugyancsak elismeri azt, hogy a gondolat képes a valóság szféráján túlmutatni. Az eszmék eszközértékét is elfogadja, de a reális világot eredetileg tartalom nélkülinek gondolja, amely a tudattal szemben közömbös. A szkeptikus idealizmus szerint a világ

dolgai a gondolatok segítségével adekvát módon nem közelíthetők meg, ezért a világ lényegének megismerhetőségét tagadja.

Révay Kant idealizmusát elemezve felveti, hogy szubjektivistikus idealizmusának a nominalista felfogáshoz kellene kapcsolódnia, Kant azonban az abszolút idealizmus felé közeledik azt állítván, hogy a jelenségek tér és időbeli külvilága az idealitással szemben nem idegen. Hanem végső soron a külvilág is aláveti magát az alany törvényeinek. Ez annyit jelent, hogy Kant idealizmusa szubjektivistikus színezetű abszolút idealizmus.

Kant filozófiájának nívója a szubjektivizmus. Már Kant előtt is minden idealizmus elismerte, hogy „a tudat és a tárgy, a jelentésszerűség számukra közös formái között találkoznak”²³, de az idealitást a tárgyvilágból eredeztették. A régi felfogás szerint alapvető egyetemes jelentőséggel a tárgyvilág rendelkezik, ezért az egyetemes elvek keresése közben a filozófia a tárgyak világa felé fordult. A régi felfogás szerint a megismerés nem más, mint a tudat képessége a tárgy struktúrájához, az idealitáshoz való alkalmazkodásra. Kant kopernikuszi fordulata előfeltételezi, hogy a tárgy veszi magára az idealitás szubjektív eredetű formáit. Az alanynak tulajdonít elsőbbséget a tárggyal szemben, így az egyetemes elveket a tudatból akarja megfejteni. Következésképpen a filozófia feladata megváltozik: az egyetemes törvényt nem a külvilágban, hanem a tudatban kell keresnie.

Kant felfogása minden szubjektivizmusa ellenére szemben áll Berkeley dogmatikus idealizmusával. Álláspontja nem illuzionizmus, nem is pszichologizmus, vagy antropologizmus, mert a természetnek nem a konkrét emberi tudattól való függését állítja, hanem az általában vett tudattól, amely nem pszichologikum, hanem logikum. Kant ideologizmusa tehát szubjektivistikus objektivizmus, mert bár az alanyi tényező tartozéka, de az alany egyetemes, logikai jelentőség biztosítója. Révay szerint ez azt jelenti, hogy az idealitás a kanti felfogásban eredetileg a tudathoz tartozik, ehhez az idealitáshoz a tárgy csak idomul, vagy alkalmazkodik. Az alanyi formákat csak utólagosan ölti magára a tárgyvilág. Ezek az alanyi formák biztosítják az idealitást és a megismerhetőséget is a tárgyaknak. A valóság a maga eredeti formájában nem jelenség, nem jelentésszerű, hanem magánvaló, közömbös az idealitással, a megismerés formáival szemben, így nem is ismerhető meg. Kant a világot tehát két részre osztja. Egyik

része a jelenségvilág megragadható, a másik rész maga az abszolútum, minden megismerés elől mereven elzárkózik. Kant szerint a megismerés a jelenségvilágban igazolódik és egyben erre korlátozódik is. A magánvaló világban a hit játszik fontos szerepet. Kant jelentősége tehát abban áll, hogy a fenti gondolatával a teóriát „illő keretek közé” szorította vissza, amit Hartmann is az új szisztematikus gondolkodás feladatának tekintett Kant teoretikus filozófiája meghatározta a megismerés és az értelem „illetékességének” a határát, és kimutatta a metafizika lehetetlenségét.

Az elemzés után Révay újra visszatér a kérdéshez, hogy ezek után vajon Kant idealizmusa abszolutisztikusnak, vagy nominalisztikusnak tekinthető-e. Válasza, hogy Kant e kérdésben bizonytalan, dialektikus ingadozást mutat. Az idealitás elvét hol abszolútnak, hol meg specifikusnak mutatja. Kant idealizmusának legsajátosabb vonása a transzcendentális koncepció, az a filozófiai magatartás, amely a tudat apriori tartalmait vizsgálja, amely a tudatot bizonyos értelemben általános törvénynek is tekinti. Révay a Kant utáni kantianizmus elemzését is fontosnak tartotta, mert mindaz, ami a kanti alapokból kibontakozott az már eredetileg, potenciálisan benne volt. A transzcendentalizmus alapötletéből kiindulva Fichte az alanyt feltétlen világelvvé avatta, az éntől független létezés lehetőségét megtagadta, a világot az én önállításából vezette le. Hegel szintén a kanti örökség elemeiből szerkesztette meg abszolút idealizmusát, amelynek kezdete és vége az önmagát gondoló gondolat. A német filozófusok a kanti szubjektivistikus idealizmust az abszolút idealizmus irányába fejlesztették tovább. Ugyancsak ezt az irány követi a neokantianizmus is, amely a valóság fölé az értékek világát helyezte. Fichtétől Rickertig filozófusok sora vitte tovább Kant transzcendentális idealizmusának abszolutisztikus vonásait. De tovább vitte a filozófia a kanti transzcendentális idealizmus szkeptikus, vagy nominalisztikus lehetőségeit is. Kant rendszerében preformálva benne van a Révay szerint „legfilozófiátlanabb” filozófia a pozitivizmus, sőt a pragmatizmus is. A pozitivizmus zsákutcájából szabadulni akaró modern életfilozófiának is Kant a kiindulópontja, nevezetesen, hogy a rációt illő korlátok közé kell szorítani. Mivel azonban az életfilozófia az abszolútummal való kapcsolat igényéről sem mond le, újra Kanthoz kanyarodik vissza amikor a logika fölé helyezi az intuíciót, az egzisztencia élményét a lélek irracionális erőit.

Az életfilozófia is megszakította a logikai spekuláció szálait, az abszolútumhoz való közeledést a hiten és morálon keresztül tartotta lehetségesnek. Révay, elemzésének konklúziójaként megállapítja, hogy a kanti filozófia azért lehetett ilyen nagyhatású, mert Kant rendkívül széles alapokra építette gondolatrendszerét, egymástól távol eső, szinte ellentétes elemeket kapcsolt össze, és igyekezett egységbe fogni. Következésképpen a kanti filozófia súlyos belső feszültségektől terhes, de Révay szerint éppen emiatt ilyen óriási a hatása a legkülönbözőbb elméletekre, ebből származik nagy szuggesztivitása, és életközelsége is. Kant a filozófia terén végérvényeset, egészen nagyot, vagy ha tetszik teljesen újat alkotott, mely Révay szerint olyan „erőteljes szellemi tett”, hogy e kivételes teljesítményt még az is kénytelen elismerni, aki a kanti filozófia tagadására vállalkozik.

Az ismeret-aporía feldolgozása

Révay a megismerés antinómiáit elemző doktori disszertációjában hangsúlyozta, hogy Kant az ismeretelmélet első kérdését nem úgy fogalmazta meg, hogy lehetséges-e megismerés, hanem azt kérdezte, hogyan lehetséges ismeret, tehát elméleti kiindulópontja előfeltételezte az érvényes ismeretek tényét. A Kant utáni filozófiában is hasonló a helyzet. Az elméleti álláspontok az ismeretelmélet alapkérdésére adandó válasz tekintetében nem különböznek egymástól. Az ismeret és valóság viszonyára vonatkozó kérdésre minden elméletnek – ha nem akar önmagával ellentmondásba kerülni – el kell ismernie, hogy a valóság és ismeret között bizonyos megfelelés van. A megfelelés egyszerre jelent azonosságot és különbözőséget. Ellenkező esetben érvényes ismeret nem lenne lehetséges. Az „ismeretobjektivitás” fogalma előfeltételezi a valóság immanenciáját és transzcendenciáját is, tehát az ismeretobjektivitásban két ellentétes mozzanat mutatkozik meg. Egyrészt ismeret és valóság megegyezése, másrészt különállása. A megfelelés fogalmában benne rejlő ellentmondás a megismerés antinómiája. A problematikában foglalt megoldhatatlan ellentét N. Hartmann és Révay elemzéseiben is az általános ismeretaporiát jelenti. Az antinómiában két ellentétes, de egyaránt érvényes mozzanat egyszerre nem érvényesíthető, ezért aszerint, hogy egy filozófus melyik mozzanatot részesíti előnyben Révay szerint két filozófiai állás-

pontot lehet megkülönböztetni. Az ellentétes álláspontok – hagyományos megnevezéseik szerint idealizmus és realizmus – kiindulópontja közös, az ismeret és valóság megfelelésének elméletileg tagadhatatlan ténye. Révay az alapvető álláspontoknak új nevet adott. A filozófiák új megnevezése nem egyszerűen a régi felfogások új megjelölése, hanem az álláspontok új értelmezését jelentik nála. Az egyik álláspontot intelligibilizmusnak nevezte el, melynek fő jellemzője, hogy az ismeret tárgyát nem választja el a tárgy ismeretétől. Előfeltételezi, hogy a tárgy eleve intelligibilis természetű, a „legmélyebb valójában” megragadható, a jelentés tehát ősi egzisztencia, nem másodlagos, nem a dologhoz kapcsolódó „jelkép”. A másik álláspont a nominalizmus a tárgyat ismereten túlinak, magánvalónak, jelentéstelennek tételezi. A nominalizmus szerint a dolgok világa és a tartalmak világa különbözik, a valóság tehát szemben áll az ismerettel. Maga a dolog mindig túl van a jelentésén, következésképpen a dolog magánvaló.

Révay szerint a két szemben álló felfogás a legszélesebb értelemben vett létezőről tartalmaz állítást, tehát metafizikai jelentőségű. A intelligibilista felfogás a metafizikát, mint teóriát elismeri, tehát pozitív metafizikai álláspontot takar. Ha a dolog és jelentés azonos, a megismerés nem okoz gondot, hiszen a tudat igazodik a tárgyhöz. Az intelligibilizmus a dolognak kész jelentést tulajdonít, amennyiben a dolog ideálisan teljes fogalma tartalmazza a dologról alkotható összes ítéleteket. Az ítélet csak analízis, melyet logikai sorrendben megelőz az analizálandó fogalom. A másik felfogás a létezőt jelentéstelennek tekinti, metafizikai álláspontja ezért negatív, hiszen, ha a dolog önmagában jelentés nélküli, akkor a hozzá kapcsolódó jelentés már a lényegében alanyi eredetű appercepció mozzanatát is tartalmazza. A létező jelentése „ítéletaktus” következménye. A létező, a dolog önmagában csak jelentéstelen matéria, az ítélet szintetizáló mozzanata alakítja értelmessé, fogalmak, kategóriák segítségével.

A két ellentétes felfogás nem ítéhető meg aszerint, hogy melyiknek van igaza a másik ellenében. Mindkettőnek van igaza. Az intelligibilizmusnak igaza van abban, hogy a ismeret és valóság megfelelése, maradéktalan objektivitása csak úgy képzelhető el, ha az ismeretnek és valóságnak metafizikai értelmű megegyezést is tulajdonítunk. Ugyanakkor nincs igaza abban, hogy a dolog maga jelentés-szerű lenne, mert akkor az igazság nem lenne objektív, intencionális,

érvényes, hanem maga lenne az objektum, a lét. Ekkor ismeret és valóság ugyanaz lenne, nem két egymásnak megfelelő valami. A nominalizmusnak abban van igaza, hogy a jelentés akkor objektív, ha valami jelentésen túli objektív tényállás fejeződik ki benne, tehát különbség van ismeret és valóság között. De nincs igaza abban, hogy az ismeret objektivitását ismeret és valóság teljes megegyezése, azonosága jelenti.

Következésképpen az antinómia elénk tárja, hogy az ismeret és valóság megfelelése posztulálja az alanyi tartalom és tárgyi szembenálló ontológiai azonosságát és különbözőségét. Az önmagában való dolog racionalitását és irracionalitását, az igazság fennállásának létszerűségét, és érvényszerűségét is. Az antinómiából következően Révay értelmezése szerint az ismeretelméleti és metafizikai gondolkodásmódot nem lehet homlokegyenest ellentétes tudományos álláspontnak tekinteni, hanem éppen ellenkezőleg, korrelációt lehet kimutatni közöttük.

Az ismeretelmélet és metafizika határterületén a filozófiában inkább az idealista és realista álláspont szembeállítása szokásos. Révay javaslata az új terminológia használatára nem az újszerűség hajhászását jelenti, hanem arra a tényre alapoz, hogy az idealizmus és realizmus terminusa mögött többértelműség rejlik. A realizmus ugyanis „az az álláspont, amely az ismeretnek és az ismeret intendált tárgyának a megkülönböztetésére szorgosan ügyel.” Szerinte „a tudattartalom és tárgyául szolgáló valóság ismeretkor a megismerés ellenére: különállásukban megmaradnak.”²⁴ Ez az alaptétel azonban nem ad választ arra, hogy a tárgyként szembenálló jelentésszerű-e, vagy pedig jelentéstelen. Mivel a „megfelelés” különállást és azonosságot is jelent, a realizmus jelenthet intelligibilizmust és nominalizmust egyaránt. A realizmus terminus tehát egymástól eltérő álláspontokat jelölhet. De hasonló a helyzet az idealizmussal is. Az idealizmus lényege, hogy a jelentésben alanyi tényezőt tételez fel. Ez a tétel azonban nem világít rá arra, hogy a dolog az alany hatáskörébe tartozik, vagy a jelentésen túl kell tételezni. Az idealizmus lehet intelligibilizmus, miszerint a valóság lényege, hogy alanyi termék, jelentés. De nem zárja ki azt az értelmezést sem, hogy a dolog az általános tudatszférán kívül is elképzelhető, ez pedig a nominalizmussal azonos álláspont. Az idealizmus és realizmus tehát többértelmű.

A filozófiák idealizmusra és realizmusra való felosztása nem megalapozott. A két alapvető filozófiai álláspont Révaynál nem az idealizmus és realizmus, hanem az általa megfogalmazott, és új fogalmakkal kifejezett intelligibilizmus és nominalizmus. Révay szerint a realizmus és idealizmus egyaránt lehet intelligibilizmus. A különbség abban mutatkozik meg, hogy a realista intelligibilizmus esetében a dolgok intelligibilisztikus jellege a tárgy metafizikai szemléletén alapszik, az idealista intelligibilizmus szerint pedig a világ intelligibilitása az ismeretmetafizika következménye.

A nominalisztikus idealizmus és realizmus egyformán különállást feltételez a dolog és jelentése, valóság és ismeret között. Az intelligibilisztikus idealizmus és realizmus az előbbivel ellentétesen, de egybehangzóan vélekedik a valóság és ismeret viszonyáról. Az idealizmusban és realizmusban Révay szerint ugyanannak a tényállásnak két különböző kifejezéséről van szó. Végeredményben tehát az állapítható meg, hogy az idealizmuson vagy realizmuson mint egységes szisztémán belül éles konfliktus van. Mindkettőben ellentétes tendenciák működnek, amelyek szétfeszítik a látszólagos rendszer természetellenes kereteit. Ugyanakkor az egyoldalú rendszer elemei más csoportosításban egységbe rendeződnek, ellentétük bizonyos szempontból feloldódik, de ugyancsak antinomiához vezet, melyben intelligibilizmus és nominalizmus állnak egymással szemben. Elemzése végén Révay megállapítja, hogy a problémaelemzés nem annyira eredményhez, hanem újabb kérdéshez vezet. Az ismeretaporiával kapcsolatban az a kérdés merül föl, hogy mi lehet a megoldása ennek az újonnan feltárt antinomiának. Révay elemzése tehát nem oldja meg a problémát, az eredmény azonban, ahogyan ő maga írja, mégis több a semminél további elemzést igénylő kérdés.

A metodológiai szempontok alapján elért eredményt historikusan Kant filozófiájának arra a problémájára alkalmazta, hogy az egyszerre szükséges és ellentétes tendenciák – intelligibilizmus és nominalizmus – között Kant hogyan jutott megoldásra. Révay elemzésében kimutatta, hogy Kant elmélete „ellentétes elemek küzdelmének színtere. A probléma végleges megoldásának a dicsőségére Kant ezek szerint nem pályázhat. Ez azonban korántsem homályosítja el teljesítményének a jelentőségét. Éppen a felfokozott belső dialektika az, ami Kant ismeretelméletét egyedülállóan életteljessé teszi, az időszerűsége felül-

emeli.”²⁵ Révay szerint Kant nem oldja meg a megismerés általános antinómiáját, ismeretelméletében intelligibilista, és nominalista mozzanatok váltják egymást, de a két felfogás közötti feszültséget nem tudta megoldani, nem jutott, de nem is juthatott el a szintézishez.

Az erkölcs antinómiája

Az etika mint filozófiai diszciplína szokásos meghatározása szerint a helyes magatartás tudománya – írja Révay – de tárgya nem a történelmileg változó valóságos erkölcs, hanem egy időtlen fennállású, örök érvényű mérték, amelyhez viszonyítva a valóságos cselekedetek, magatartások helyessége lemérhető. A mérték, amihez az erkölcsi alanynak igazodnia kell, túl van a valóságon, ugyanakkor el nem szakadhat tőle. Valóságnak és idealitásnak tehát megfelelésben kell lennie. Már az ismeretaporia vizsgálatánál kimutatta Révay, hogy a megfelelés egyszerre jelent különbözőséget és azonosságot, ebből következően az etika alapproblémája a valóság és idealitás, vagy másképpen a valóság és kellés viszonya. A modern értékfilozófiák az értéket tették meg örök érvényű mértékké. Hartmann is úgy gondolta, hogy az értékek valóságtól független, önmagukban nyugvó lényegszerűségek, amelyek személyekre vonatkoznak. Az erkölcsi személyt az értékek hierarchiája igazítja el a választásban. Hartmann a kell-t az értékekből eredezteti. Révay szerint azonban az érték-etika elvont elmékedései nem adnak választ arra a kérdésre, hogyan lehetséges az erkölcsi szabadság, a szabad választás, hogyan lehetségesek különböző erkölcsök, honnan eredeztethető a jellemek különbözősége. E problémák az érték-etika talajáról kiindulva megoldhatatlannak bizonyulnak.

Révay a kell fenomenológiai elemzésének Hartmann által elért eredményeiből kiindulva arra a következtetésre jutott, hogy nem az értékből fakad a kell, hanem megfordítva, a kell-ből következik az érték. Etikájának ezért a kell a kiindulópontja, belőle fakad az erkölcs antinómiája, mely végső fokon aporiába torkollik.

Révay saját etikája kiindulópontjának ezért a kell fenomenológiai elemzését tekinti. A kell eredeti jelentése szerint nem valóság, hiány, olyasmi ami nincs. A kellés először úgy jelenik meg, mint ami idegen a valósággal szemben, más mint a valóság. Ezért a kellőt élesen meg

kell különböztetni attól ami van. Ugyanakkor a kellés nem lehet teljes egészében valóságidegen, mert akkor megvalósíthatatlan lenne, márpedig ami kell az nem lehet lehetetlen. Ezért Révay előfeltételezi, hogy a dolgok rendje és a kellés között ősi megfelelés van, mert ellenkező esetben lehetetlen lenne a kell igénye a megvalósulásra. A kell, miközben idegen a valósággal szemben, egyszersmind maga is valóság.

A kell jelentésében végeredményben tehát két különböző mozzanat fedezhető fel. A kell egyrészt azt jelenti, hogy az ami van, nem elég – hogy az ami kell nincs. Ez a mozzanat a feszültség élményét kelti az erkölcsi alanyban, ezért Révay ezt a kell dinamikus mozzanatának nevezi. A kellből másrészt az is kiolvasható, hogy a kell mértéke az abszolút valóság, a teljesség egyensúlya, márpedig a teljességtől nem tagadható meg a valóság határozománya, ezért az kell – ami van. Ez pedig a kell sztatikus mozzanatát jelenti.

A kell fenomenológiai tényállása azt mutatja, hogy a kellben rejlő dinamikus és sztatikus mozzanat nem fejezhető ki egyetlen, egyértelmű tételben. Két egymással ellentétes állítás egyformán következik az azonos alaphól. Ez a tény igazolja a kell antinómikus természetét.

Az etika története azt mutatja, hogy a morálfilozófia a kell jelentésében rejlő örök és feloldhatatlan ellentétet nem képes szintézisbe hozni, bár mint Révay írja – „a bizonytalanság metsző légkörében az erkölcsi tudat tartósan nem érzi jól magát”²⁶ Ezért az etika története természetszerűleg végeredményben nem más, mint folytonos kísérlet az antinómia megoldására. Az etikátörténet azonban arra figyelmeztet, hogy a dinamikus és sztatikus mozzanat egyszerre nem érvényesíthető, mint tézis és antitézis örökre váltják egymást, de a szintézist nem sikerül elérni. Következésképpen az etikában két ellentétes irányzatot lehet megkülönböztetni. Az etikai felfogások két ideális végpontját, – az etika két alapvető irányzatát – Révay nem a hagyományos idealizmus és realizmus fogalmakkal illeti. Amennyiben etikai értelemben használjuk a terminusokat, más jelentést kapnak mint az ismeretelméletben. Az etikai idealizmus metafizikai realizmussal párosul, az etikai realizmus pedig metafizikai idealizmussal. Az etikai idealizmus vagy dualizmus az a felfogás, amely dinamikus mozzanatot részesíti előnyben, amelyhez természetszerűleg szigorú aszketikus kötelességmorál kapcsolódik és amelynek a befelé forduló egyéniség felel

meg. Az etikai realizmus monista álláspontot takar. Olyan felfogás, amely a sztatikus mozzanatra épít, amelynek a derűs, engedékeny természetmorál felel meg, és amelyhez az érzelmekben gazdag, nyílt, kedélyes egyéniség kapcsolódik. Mindkét felfogás sajátos pedagógiai és politikai stílust is meghatároz.

Révay kimutatta, hogy az etika történetében monista és dualista ideáltipikus álláspontok nem léteznek. Egyetlen korban sem fordult elő, hogy egy etikai rendszer a kell antinómikus jelentésmozzanatai közül csak az egyikre támaszkodva képes lett volna rendszert kidolgozni. Minden törekvés ellenére, még a legnagyobb etikusok rendszerében is megvan mind a két tendencia, monista és dualista elemek váltják egymást. Még a látszólag „kerek” rendszerekben is a rendszer mélyéről felszínre hozható a kell antinómiája. A historikus elemzésekkel Révay igazolni látta állítása helyességét, hiszen Arisztotelész-től Nietzscheig a legkülönbözőbb filozófusok elméletében kimutatta a kell jelentésmozzanataiból következő dialektikát.

A szisztematikus és historikus elemzés végeredményeként Révay megállapítja, hogy még a legnagyobb morálfilozófusok sem tudtak felülkerekedni a problémán. Az erkölcs végső antinómiáját sem megoldani, sem megkerülni nem tudták. A probléma megoldatlansága nem jelent egyben eredménytelenséget is, sőt bizonyítékul szolgál arra, hogy nem kiagyalt, hanem természetes aporiáról van szó, amit a morálfilozófiának kezelésbe kell vennie. Révay hangsúlyozta, hogy a probléma történeti megoldatlansága nem bizonyíték a probléma megoldásának lehetetlenségét illetően. Csak azt bizonyítja, hogy a kell problémájával az erkölcsfilozófiának a 20. századig nem sikerült megbirkóznia. Révay Hartmannal egyetértésben azt írja, hogy: „az ami nem sikerült a múltban, sikerülhet még ezután a jövőben.”²⁷

A kell-ben munkálkodó dialektika az erkölcsi alany magatartására vonatkozóan két általános elvet fogalmaz meg. A dualizmus szerint a feladat küzdeni a realitás ellen. az ellen ami van, a monizmus szerint elfogadni azt, ami van. A két ideális magatartásforma: küzdelem és belenyugvás még nem elég konkrét tartalom a cselekvéshez. Révay dialektikus elemzéssel felfejti, hogy a belenyugvásból következő elvek a cselekvéshez a világregend, öröm, ösztön, önzés követése, a küzdelemhez tartozó elvek a hit, a szeretet, ésszerűség, igazságosság, kultúra, nemzet, egyéniség. Révay szerint a kell-tartalmak felsorolása

nem végleges, erre nem is lehet törekedni, mert szorongatott helyzetében az erkölcsi tudat rendkívül találékony, újabb és újabb tartalmakat fedez fel. „Erőfeszítései nyomán a kell tartalmai szinte vég nélkül differenciálódhatnak és kombinálódhatnak is egymással.”²⁸ Végleges rendszerbe foglalásuk nem lehetséges, az értéketika ezirányú kísérleteit Révay felelőtlen vállalkozásnak tekintette. Az elemzésnek vannak fontos eredményei, az egyik az erkölcs plurális természetének igazolása, a másik a kell és érték viszonyának tisztázása.

A kell-tartalmak elemzése új megvilágításba helyezi a moralizmus – immoralizmus problémáját. Az egymásnak ellentmondó kell tartalmak valamelyikének képviselője jelenti a moralizmust, de ez ugyanakkor egy más tartalmat elfogadó morálhoz való viszonyában immoralizmus. Révay megállapítja, hogy elvi immoralizmus nem lehetséges, hiszen az erkölcsöt, a kellett, az erkölcsi kötelességet tagadni lehetetlen. Valamely erkölcsi tartalmak tagadása egyben új követelményt is támaszt, minimálisan megköveteli a régi erkölcs elvetését. Az erkölcsi kell-tartalmak elemzése Révaynál arra a paradox tételre vezet, hogy minden moralizmus egyben immoralizmus is, és a legszélsőségesebb immoralizmus moralizmusnak is a legszélsőségebb, mert nem az erkölcsösségért való erkölcsösség vezérli, hanem moralizáló okoskodások ellenében gyakorolja az elfogadott erkölcsi tartalmakat. Végeredményben tehát „a morállal kapcsolatos elvi állásfoglalás – akár állítás, akár tagadás – szükségképpen moralizmus.”²⁹ Az alany szubjektív szándéka szerint az erkölcsöt akarja, morális szándéka pedig akkor is morális jelleget ad a cselekedetének, ha magatartása tárgyilag hibás is lenne. A morális attitűd tehát független a tárgyi eredménytől. De a moralizmus elvi jellege logikai strukturáltságot is feltételez, ami biztosítéka a felfogás helyességének is. A különböző tartalmú moralizmusok tehát egyaránt helyesek lehetnek.

Nem következik relativizmus abból a megállapításból, hogy a kell tartalmak dialektikusan szembehelyezkednek egymással, egymás mellett léteznek és rendszerbe nem foglalhatók. Maga az erkölcs dialektikus természetű rendszertelenség Révay felfogásában, de az egymással ellentétes követelmények egyformán érvényes morális tartalmak. Ezért nincs az erkölcs kérdésre egyértelmű felelet. Ebből következik az erkölcsi alany tragikus helyzete, mert amint írja, „az erkölcsi alanyt a kell ellentétes elemei járják keresztül és marcangolják

szerteszt. (...) Az erkölcsnek megfelelni nem lehet. Nemcsak az túl kevés amit megvalósíthatunk, de szükségképpen túl kevés az is amire törekedhetünk: ellentétes célokat nem lehet egyidejűleg kitűzni.”³⁰ Az erkölcs számtalan lehetőség küzdőtere, amely kiegyenlítetlen dialektikára tagozódva bizonytalanságot, lelki problémát jelent az egyén számára.

Révay pluralista álláspontja nem vezet sem szkepticizmushoz, sem relativizmushoz. Nem vonja kétségbe az erkölcsi idea létezését, pusztán az erkölcs ideájának közvetlen jelenlétét tagadja. Révay érvelése szerint a kell tartalmak különbözősége ellenére „feltehető, hogy az ideák vagy az értékek érvényszférájában abszolút, egyetemes, egyértelmű és változhatatlan az erkölcs tartalma – és mégis lehetséges, hogy a lét valóságos lelki szférájában: többféleképpen tükröződik.” Ezt a következtetést arra alapozza, hogy miként az igazság többféleképpen megközelíthető, „lehet talán magát az önmagával azonos jót is több nézetből megközelíteni.”³¹ A szembenálló erkölcsök egyike sem képviseli tehát magát a jót, de mindegyik a jó megnyilvánulása. A világnézeti és erkölcsi küzdelmekben tehát „nem jók és rosszak, vetélkednek egymással, hanem jók jókkal állnak szemben.”³² Ha egy morális álláspont képes a tömegeket megragadni, azzal igazolta történeti létjogosultságát.

Természetesen Révay nem is reméli, hogy ő maga eljutna a végleges megoldáshoz, de nem zárja ki annak lehetőségét. Az egyes erkölcsök részleges igazsága mögött „ott trónolhat még maga az igazság, a tézis és antitézis fölött ott ragyoghat a szintézis.”³³ – írja. A megoldhatatlan problémák ellenére elvileg lehetséges, hogy az egymással dialektikus viszonyban álló moralizmusok küzdelme valójában közleledés a valóság fölötti időtlenül érvényes erkölcs irányába, akkor is, ha ez egyelőre bizonytalan bukdácsolásnak látszik. Az erkölcsi aporia elemzése során felmerülő antinómiák vizsgálatánál Révay nem törekedett megoldások kikényszerítésére, bizonyos esetekben megelégedett az alternatívák szembeállításával, és az antinómiát tudatosan nyitva hagyta. Mint ahogyan Hartmannt is, őt is a kell-ről alkotott platonizáló felfogása gátolta abban, hogy az aporia helyzetek feloldását folytonos, de önmagát újratermelő folyamatnak fogja fel. Bár álláspontja határozatlanságnak tűnik, éppen az antinómia tudatos nyitva hagyása adott határozott jelleget Révay gondolkodásának.

A filozófia örök feladata

Megoldás hiányában – Révay szerint – a filozófiai etika nem tehet mást, mint hogy az emberi lét alapvető és szükségszerű vonásaként elfogadja a nyíltságot, a feszültséget, a befejezetlenséget, a diszharmoniót, ami nemcsak szenvedések forrása, hanem egyszersmind erkölcsi értelemben jó is. Ennek belátása arra ösztönzi az erkölcsi alanyt, hogy nézzen szembe a kemény realitással, a lét tragikus vonásaival, vállalja, kívánja, szeresse a lét kockázatát, mert a biztos tájékozódásnak még a lehetősége sem adott számára. De Révay szerint éppen ebben a bizonytalanságban rejlik az emberi élet erkölcsi jellege. A bizonytalanságból fakadó lelkipurdalás az élet örök kísérő jelensége, megnyugvást csak a halál hoz.

A filozófiai diszciplínák mindegyikében felmerülnek olyan mélyseges problémák, amelyek mozzanatai nem egyeztethetők össze. Az antinómia megoldásánál bármely tétel igazolása az ellenkező tétel cáfolata is lenne. A filozófiának pedig épp addig van létjogosultsága, amíg megválaszolatlan kérdései vannak. „Ha valaki a problémát egyszer megoldhatná, – írja Révay – egzisztenciális meghatározottságunkat gyökeresen megváltoztatná, létünket megváltaná a tragikus feszültség helyzetéből. A filozófia pedig, mint amely feladatát teljesítette, rövidesen félreállhatna a megvalósításnak –, a gyakorlati életnek a problémáktól megtisztított útjából.”³⁴

A problémagondolkodás annak belátására kényszeríti a filozófust, hogy az egymással szemben álló világnézetek, filozófiák, moralizmusok eredményeit egyaránt figyelembe vegye, de az egyoldalúság, és részrehajlás távol álljon tőle, mert ő sohasem lehet más, mint a bölcsesség és igazság elkötelezettje. Az igazi filozófus-attitűd csak az lehet, amely a különböző felfogásokban nem a visszasságokat figyeli, hanem a bennük rejlő ideális lehetőségeket kutatja fel. Révay szerint ez a magatartás a szókratészi értelemben vett „bábamesterség”, amely hozzájárulhat a konfliktusok megoldásához. Akár filozófusi ars poetikájának is tekinthetnénk az alábbi gondolatokat, amelyek már csak tragikus halála után jelenhettek meg. „Szerény és csendes munka, a kibontakozás szempontjából mégis a legtöbbet jelentheti. Az ellenséges álláspontokat egyenként a bennük foglalt igazságra visszavezetni ugyanis egyúttal annyit jelent, mint azokat egymással megbékéltet-

ni. Mert ami bennük helytálló, közös is bennük: maga az igazság, maga az erkölcs (...) Aki az antitéziseket filozófiai kezelésbe veszi: a szintézist készíti elő, a közöst az egyetemest, az igazságot és a kibontakozást szolgálja.”³⁵ Révay egész életműve e gondolat gyakorlati megvalósítása.

Jegyzetek

1. Vö.: Nicolai Hartmann: Nézeteim rendszeres kifejtése, In: Lételméleti vizsgálódások, Válogatás kisebb írásaiból, Gondolat Kiadó Bp. 1972, 41–42.
2. Uo. 52.
3. Uo. 55.
4. Uo.
5. Athenaeum 1934. 3–4. sz. 331.
6. Nicolai Hartmann: Id. mű 55.
7. Prohászka Lajos: A mai élet erkölcse, Universum Kiadó Szeged, 129.
8. Kornis Gyula: Mi a filozófia?, In: A filozófia nagy rendszerei A Magyar Filozófiai Társaság vitaülései az 1940/41-es évadban Bp. 1942 (A Magyar Filozófiai Társaság Könyvtára 8. sz.), 16–17.
9. Vö.: Mátrai László: A filozófia története, Uo. 191–195. o. és 201–203.
10. Gróf Révay József: A megismerés antinómiája Kantnál, MTA Bp. 1936, 3.
11. Gróf Révay József: Az erkölcs dialektikája, Bp. 1940 (Panónia könyvek) 154.
12. Várkonyi Nándor: Pergő évek, Szépirodalmi Kiadó Bp. 1970, 127. (Részlet Révaynak Várkonyihoz írt leveléből.)
13. Gróf Révay József: A kantianizmus, In: Athenaeum 1941/3, 297.
14. Gróf Révay József: Az erkölcs dialektikája, 155.
15. Athenaeum, 1943, 3–4. sz. 339.
16. Gróf Révay József: Az erkölcs dialektikája, 5.
17. Uo. 6.
18. Gróf Révay József: Etika, Athenaeum 1942 3. sz. 278.

19. Gróf Révay József: A kantianizmus, 287.
20. Nicolai Hartmann: Nézeteim rendszeres kifejtése, 39.
21. Vö.: Gróf Révay József: A kantianizmus, 285.
22. Uo. 286.
23. Uo. 287.
24. Gróf Révay József: A megismerés antinómiája Kantnál, 18.
25. Uo. 46.
26. Gróf Révay József: Az erkölcs dialektikája 14.
27. Uo. 32.
28. Uo. 138.
29. Gróf Révay József: Immoralizmus In: Athenaeum 1945–46, 19.
30. Gróf Révay József: Az erkölcs dialektikája, 173.
31. Gróf Révay József: Immoralizmus, 24.
32. Uo.25.
33. Uo.
34. Gróf Révay József: A megismerés antinómiája Kantnál, 47.
35. Gróf Révay József: Immoralizmus, 25.